

Научна статья
УДК 821.512.31
DOI 10.18101/3033-1310-2024-3-89-94

Буряад хэлэн: мүнөө сагай байдал сахин хүгжөөлгын асуудалнууд

© **Тумурова Сэсэг Даширабдановна**
эхин ангинуудай багша,
Дульдаргын 2-дохи дунда хургуули
687200, Үбэр Байгалай хизаар, Дульдаргын аймаг,
Дульдарга хуурин, Школьная үйлсэ, 1
seseg.tumurova@yandex.ru

© **Батодоржиева Соелма Манзарагшиевна**
эхин ангинуудай багша,
Дульдаргын 2-дохи дунда хургуули
687200, Үбэр Байгалай хизаар, Дульдаргын аймаг,
Дульдарга хуурин, Школьная үйлсэ, 1
bat-soelma@mail.ru

Аннотаци. Энэ статья соо буряад хэлэ үзэхэ болон зааха асуудалнууд харуулаатай. Мүнөө үедэ буряад хэлэнэй хүндэхэн байдалда ороод байһаниинь харуулагдана. Тэрэ байдал нэн түрүүн тоо баримтануудаар харуулаатай. Буряад хэлэнэй байдал ондоо болгохо арга талануудай нэгэн хуралсал эмхидхэлгэ болоно гээд статья соо харуулаатай. Тэрэ таланууд табан ушар нүхэсэлнүүдтэй тааруулаатай. Шухала тала — хурагшадаа түрэл буряад хэлээ үзэхэ, хэлэндээ хураха шанга баримтатай болгохо тала. Энэ тала бэлүүлхэ үндэһэн болохо арга хадаа буряад гэр бүлэнүүдэй харилсаанайнгаа хэлээр түрэл хэлээ шэлэн абалга болоно. Мүнөө үедэ түрэл буряад хэлэ үзүүлхэ, тэрээндэ хургаха ажалда хуралсалай түсэбөөр бага саг үгтэдэг байһан байдал түрэл буряад хэлэ заалгада хүндэ болгоно. Тиймэһээ түрэл буряад хэлэ заахадаа ород хэлэтэй тааруулан үзэхэ технологи хэрэглэхэ болохо гэжэ тэмдэглэлтэй. Статья соо эхин ангинуудай хурагшадые буряад грамотада хургахадаа ород грамотада хургалгада үндэһэлхэдэ болоно гэжэ харуулгдана. Түрэл буряад хэлэндэ хургаха хэрэг хурагшадай үгын нөөсэ баяжуулха ажалтай нягта холбоотой гэжэ харуулаатай. Үшөө тийхэдэ гол ушар нүхэсэл хадаа хурагшадай уншалгын шадабари хүгжөөхэ тала болоно, тийхэдэ бэлэхэн удхатай, багахаг толинуудаар хангаатай текстнүүдые хэрэглэнгүй, гүн удхатай ёһоор буряад текстнүүдые хэрэглэхэ шухала, толинуудаар ажаллуулжа хургаха хэрэгтэй. Буряад уран зохёол ойлгуулха баһал шухала. Саашань нэрлэбэл, хүүлшын болон аргагүй тухатай ушар нүхэсэл хадаа класһаа гадуур ажал ябуулга болоно. Хургуулида гол түлэб буряад хэлэ класһаа гадуур ажалай удхаар заалга тухай статья соо харуулаатай. Тийхэдэ ород болон буряад арадай ёһо заншал сугтань ойлгуулха тусхай оршон тогтооһон тухай хэлэгдээтэй. Дүн болгон авторнууд буряад арадайнгаа соёл мэдэхэ хүнүүдэй байхада буряад хэлэн хэрэглэгдэжэл байха гэһэн бодол харуулна.

Шухала үгэнүүд: буряад хэлэн, мүнөө үсын байдал, хуралсалай үүргэ, ушар нүхэсэлнүүд, гэр бүлын харилсаан, үгын нөөсэ баяжуулга, уншалга, класһаа гадуур ажал.

Для цитирования

Тумурова С. Д., Батодоржиева С. М. Буряад хэлэн: мүнөө сагай байдал, сахин хүгжөөлгын асуудалнууд // Буряад хэлэн болон уран зохёол Һургуулида. 2024. Дугаар 3. Н. 89–94.

Оролто. Түрэл хэлээ, ёһо заншалнуудаа мартаһан зоной уг изагуурайнь заяанууд гомдожо, сахюусадынь аршалан хамгаалхаяа болидог. Буряад хэлэн хадаа элинсэг хулинсагуудаймнай бидэндэ үлээһэн аргагүй ехэ баялигуудай нэгэн болоно.

1970-аад онуудаар буряад хэлэмнай ехэ шахардуу байдалда ороһон гэжэ булта мэдэнэбди. Хүдөө нютагуудай буряад үндэһэн Һургуулинуудай эхин ангинуудта Һуража байһан үхибүүдтэ буряад хэлэ заалга болигдоодшые байһан. Тус байдалай үрэ дүн — түрэл хэлээ мэдэхгүй хэдэн үеын зон ургаа. Залуушуул хүдөө нютагһаан хото город зөөжэ, бүришые хэлээ алдаа. Тэрэ сагта буряад Һургуулинуудай тоо үсөөрһэн, буряад хэлэн дээрэ ном, зохёол хэблэн гаргалга болиһон шахуу байдалда ороһон, радио-теледамжуулгануудай тоо, сагынь хаһагдаһан байдаг.

Россиин тоо бүридхэлгын албанай үгтэһэн мэдээсэлээр, 45% буряадууд түрэл хэлээ мэдэнгүй. Юнескын баталалгаар буряад хэлэн хосоржо байһан хэлэнүүдэй нэгэн гэжэ тоологдонхой [1].

Гол хуби. Мүнөө үеын байдал буряад сэдхэлтэй хүнэй хараһаар иимэ: буряад хэлэн дээрэ хөөрэлдэхэ, харилсаха оршон тойрон үгы шахуу; хүнэй анхарал татама зохид зурагуудтай уншаха номууд үсөөн; мүнөө үеын уран зохёол, илангаяа томо роман Һүүлэй 20-ёод жэлэй туршада нэгэшые бэшгэдээгүй. Энэ байдал олон хүнүүд, тэрэ тоодо эрдэмтэд, хэлэ шэнжэлэгшэд тэмдэглэдэг [1].

Буряад хэлээ мэдэхэ зоной тоо үсөөрэлгэ хадаа буряад үндэһэ яһатанай саашанхи ажамидаралда өөрын нүлөө үзүүлнэ. Хэрбээ түрэл хэлээ мэдэдэг 55% буряадууд өөһэдынгөө үхибүүдые буряад хэлэндэ Һургажа эхилээ һаань, үшөө хуу юумэн алдагдаа, хосороо, халаа гэхээр бэшэ болоно. Буряад хэлээ, үндэһэн соёлоо хайшан гэжэ сахин үлээхэб, хүгжөөхэб гэһэн асуудалнууд үнинһөө хойшо табигдадаг.

Хэлэ үзэлгын шийдхэгдээгүй асуудалнууд болбосоролой асуудалнуудтай нягта холбоотой гээшэ. Тиигэбэшые үхибүүн түрэл хэлээ нэн түрүүн гэртээ, гэр бүлэдөө шудалжа эхилхэ ёһотой гэжэ мэдэдэгбди, энээн тухай оло дахин хэлэгдэдэгшые [2]. Үхибүүдэй аба эжытээ гэртээ түрэл буряад хэлэн дээрээ хөөрэлдэжэ, харилсажа байгаагүй һаа, ганса Һургуулидаа хэдыхэн хэшээлэй туршада тэдэнэй түрэл хэлээ шудалжархихань, буряад хэлэтэй болгохонь, Һурагшадаа буряадаарнь харилсуулжа Һургаха хүшэр. Тэрээнһээ саагуур харахада, мүнөөнэй үхибүүдэй гэртэһин өөһэдөө буряад хэлээ мэдэнгүй гү, али муугаар мэдэнэ, тиимэһээ түрэл хэлэн дээрэ харилсанагүй. Энэ нюуса бэшэ. Эндэ харуулагдаһан бэрхэшээл гаталхын тула иимэ хэрэгүүдые белүүлхэдэ хүндүүлхэй байдал бага багаар шийдхэгдэхэ гэжэ бодогдоно.

Нэгэдэхээр, үхибүүниие нэн түрүүн хэлээ шудалха, түрэл хэлэн дээрээ харилсаха, ёһо заншалаа, соёлоо үзэхэ гэһэн шанга баримтатай болгохо, тэрэней һонирхол түрүүлхэ хэрэг болоно. Тиигэхын тула үхибүүдэй гэртэһин — тэдэниие түрэһэн аба эжынь — жэшээ харуулжа, өөһэдөө хэлээ үзэхэ, буряад хэлэн

дээрээ эшэнгүйгөөр хөөрэлдэж эхилбэлнь, аргагүй ехэ нүлөөтэй байха гэжэ ханагдана.

Хоёрдохёор, эхин ангинуудта буряад болон ород хэлэнүүдые тааруулан үзүүлхэ арга боломжо үгэхэдэ тааруу байха. Юундэб гэхэдэ, нэгэдэхи ангида ородсье буряадсье хэлэнүүдэй грамотада хургалга нэгэ дороо эмхидхэгдэнэ. Нүгөө талаһаан ород грамотада хургалгада олон саг үгтэнэ, зүгөөр буряад грамота үзэлгэ эгээ ехэнь гурбан сагай үедэ хэгдэнэ. Тиимэхэ олонхи ушарнуудта хоёр хэлэн дээрэ уншуулжа хургахадаа тааруулан хургаха технологийн арга боломжо хэрэглэхэдэ хайн.

Түрэл буряад хэлэндэ хургалгын асуудал зүбшөөжэ шиидхэгдэнхэй. Орос Холбоото Уласай болбосоролой яаманай шиидхэбэрээр ород хэлэн дээрэ хуралсал ябуулдаг эмхи зургаануудта хуралсалай түсэбэй 2-дохи вариант дурадхагдана — тус вариантын ёһоор гурбан саг түрэл хэлэ заалгада үгтэнэ¹.

Гурбадахяар, хурагшадай буряад хэлэнэй үгын нөөсэ үргэдхэхэ, баяжуулха аргагүй шухалада тоологдоно. Үхибүүдэй үгын нөөсэ баяжуулха талаар ажал ябуулхадаа, багша нэгэ доро хоёр зорилго бэелүүлнэ: олон үгэнүүдтэй танилсуулна, тиигэхэ зуураа хэлэлгыень шанартайгаар баяжуулха гэжэ оролдоно. Үгэнүүдые хурагшадай хэлэлгэ руу оруулхадаа, тэдэнэй олон ба ганса удхатай, сэхэ ба шэлжэмэл удхатай байһые, мүн удха харуулхадаа үгэнүүд тусхай харилсаануудтай, тиин антоним, синоним, омоним болон илгардаг гэжэ үхибүүдэй анхарал үгэнүүдтэ хандуулха хэрэгтэй. Тиихэдэ үхибүүд үгын удха хайнаар, бүри гүнзэгыгөөр ойлгожо абаха арга боломжотой болоно. Ёонирхол татаха текст, хөөрөөнүүдые, наада болон зүжэглэл хэрэглэн, дуунуудые дуулуулан, шэнэ үгэнүүдтэй танилсуулхада, үхибүүдэй буряадаараа харилсаха хэлэлгын арга боломжонь баяжана [3].

Дүрбэдэхээр, буряад хэлээ хэрэглэжэ хурагшадай сүлөөгөөр харилсахын тула тэдэнэй үшөө нэгэ шадабарид ахаралаа табин хүгжөөхэ болоно. Тэрэ шадабари уншаха шадабари болоно. Түрэн хэлэн дээрэн ном, сонин, сэтгүүлнүүдые уншуулха хэрэгтэй. Мүнөө сагта иимэ ажал оройдоо ябуулагданагүй.

Мүнөө үсын хурагшад 9-дэхи анги хүрэтэрөө хэшээлнүүдтээ словаряар хангагдана, тааруулагдана, бэлэхэнээр ойлгогдохо текстнүүдые уншан хурадаг. Хургуулия дүүргэд, тэдэ юрын ажабайдалда хэрэглэгдэдэг үгэнүүдыешье, текстнүүдыешье ойлгодоггүй. Тиимэхэ хуралсалай номууд соо удхатай текстнүүдые, ойлгон уншаһые элирүүлхэ удхата дасхалнуудые оруулха хэрэгтэй. Ганса ном соо үгтэнэн багахан толи хэрэглүүлхэ бэшэ, харин олон үгтэй академическа буряад-оруд толи хэрэглүүлжэ хургаха [4].

Табадахяар, буряад хэлэ болон буряад уран зохёол заахада ганса хэшээл үхибүүдые хүгжөөнэ бэшэ, хэшээлхэ гадуур ажал туһа ехэтэй байна, тиимэхэ тэрэ ажал эдэбхитэйгээр ябуулха хэрэгтэй¹.

---

¹ Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. Утвержден Приказом Минпросвещения России от 31.05.2021 № 286. (Зарегистрировано в Минюсте России 05.07.2021 № 64100). URL: <https://edsoo.ru/normativnyye-dokumenty/>

¹ Сайт Дульдургинской школы. URL: https://shs_duld_2.duld.zabedu.ru/

Нургуулин ажал дүршэлһөө. Дундаргын 2-дохи дунда нургуулида 450 үхибүүд нурана. 378 шабинар буряад хэлэ бэшэг үзэнэ. Үндэһэн түрэл хэлэ үзэлгэдэ нуралсалай түсэблэлэй ёһоор гурбан саг үгтэнэ, тэрэ саг хэлэ үзэлгэ болон уншалгада хубаагдана: 2 болон 1 саг.

Нургуулиимнай шухала зорилго хадаа ургажа ябаа нурагшадаа угсаата зоной эрдэм болбосоролой үндэһэ нуури *гүнзэгыгөөр* ба бата бэхээр ойлгуулха, хэрэглүүлхэ дадалтай ба шадабаритай болгохо, бэе бээе ойлгохо хүниие нурган хүмүүжүүлхээр хараална.

Тиимэһээ буряад хэлэ болон уншалгын хэшээлнүүдэй, класшаа гадуур ажал «Табан нурган», «Баргай наадан. Шагай наадан», «Забайкаловедение», «Художественный мир Забайкальского края», «Мастерская умелые руки», «Введение в исследование», «История и современность», «Литература Забайкалья» гэхэ мэтэ удханууд шэнэ онол аргын хүсөөр ябуулагдана, арадай ёһо заншал үргэнөөр үзэгдэнэ.

2019 ондо Ород гүрэн дотор Точки роста (Хүгжэлтын сэгүүд) гэхэн түбүүд нээгдээ. Тэрэ тоодо манайшые нургуулида иимэ түб ажалаа эхилжэ, үрэ дүнгүүдые харуулжа захалһан. Нэрлэбэл, нургуулин номой сангай түб, үхибүүдэй нанал бодолой түб, уран урлалай болон эхилэн ажалаа хэхын Коворкинг гэхэн түбүүд ажалаа ехэ үрэ дүнгүүдтэй ябуулна.

Манай багшанар гэртэхинтэй суг хамта угсаата ород болон буряад соёл болбосоролой оршон тогтоожо, нурагшадаа яһатан бүхэнэй түүүхэ болон ёһо заншал хүндэлүүлхэ, тэдэнэй гүнзэгы удха шанар ойлгуулха арга боломжотой «Этноград», «Дайшалхы алдарай заал» болон этномузейн ажал эмхидхэнэ. Энэ бүхы талаар һайн хэмжээндэ ажалаа хэжэ, нургуулиимнай үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэһэн.

Буряад хэлэ заажа байһан багшанарай урда иимэ шухала **эрилтэнүүд табигдаха ёһотой:**

Нэн түрүүн түрэлхи хэлээ заажа байһан багша хадаа өөрөө хэлэ бэшэгэй талаар үндэр хэмжээнэй эрдэм мэдэсэтэй, буряад хэлэнэй саашанхи хүгжэлтын гол зорилгонуудые гүнзэгыгөөр ойлгохо ёһотой.

Нурагшадай эрдэм мэдэсын эрилтэнүүдые стандарт ба программа шудалһанайнгаа хойно багша буряад хэлэ заалгаяа түсэблэхэ.

Хэлэлгын культура (соёл) дээшэлүүлхэ, гүнзэгырүүлхэ, зохёохы ба холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгын хүдэлмэринүүдые хэшээлэй алишые шатада хараалха, түсэблэхэ.

Өөрынгөө дүй дүршэл дээшэлүүлхэ.

Өөрынгөө нууринда буряад хэлэнэйнгээ үүргэ үргэдхэхэ.

Буряад арадайнгаа ёһо заншал, аман зохёолтой һайнаар үхибүүдээ танилсуулха, мэдүүлхэ.

Буряад хэлэ хэрэглэхэ талаар эдэбхи ябуулхын тула, эрдэмтэдэй тэмдэглэлээр, иимэ хэмжээ ябуулганууд хэрэгтэй:

1. Буряад хэлэ заалгын **сагай тоо** дээшэлүүлхэ.

2. Буряад хэлээ «түрэл хэлэн» болон «түрэл бэшэ» гээд тусгаар (амяарнь) зааха.

3. Буряад хэлэн дээрэ уран зохёолнуудые, нуралсалай номуудые, методическа материалнуудые, видеокурсуудые бэлдэн гаргаха ажал ябуулха.

4. Буряад хэлэ заадаг багшанарай мэргэжэлтэ шадабариин хэмжээ дээшлүүлхэ.

5. Наһаа хүсэхэн, бүдүүн хүнүүдэй буряад хэлэ үзэлгын курснуудыэ эмхидхэхэ.

6. Үбэр Байгалай хизаарта буряад хэлэн дээрэ теле-, радиодамжуулгануудай тоо дээшлүүлхэ, ерээдүйдэ тусгаар телеканал зохёон бии болгохо.

Дүнгүүд. Уг бүхэн өөрын заяа хүлдэнүүдтэй ба хахюуһадтай. Тэдэнь гансал түрэл хэлээр ойлгодог. Түрэл хэлээ, ёһо заншалнуудаа мартаһан зоной уг изагуурайнь заяанууд гомдожо, хахюуһадынь аршалан хамгаалхаяа болидог.

Уг гарбалай заяашанууд хүнэй үйлын үрийн, арадай ба бүлын түүхын, генетикын утаһаар дамжажа, хүн бүхэнэй шуһан соо бурьялдаг, зүрхэн соонь сохилдог, хүнэхэн соонь аялгатадаг. Тэдэниие мартан хаяһан хүн гээшэ өөрөө өөрөө арсаһантай адли. Уймар ухаагаараа мартаашье һаань, шуһаниинь, зүрхэниинь, хүнэхэниинь яашье мартахагүй.

Литература

1. Балтагарова Е. С. Бурятский язык вымирает // Номер один. 2008; Цынгеева Д. Д. Мотивация изучения и развития родного языка и культуры в условиях современности // Преподавание родных языков в современных условиях: эффективные методики и технологии: материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Улан-Удэ, 17–18 декабря 2020 г.). Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2021. С. 48–53.

2. Концепция преподавания бурятского языка и бурятской литературы: проект / составитель Р. С. Дылыкова. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2022. 36 с.

3. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва: Слово, 2000. 146 с.

4. Шагдаров Л. Д., Очиров Н. А. Русско-бурятский словарь. Ород-буряад толи. Улан-Удэ: Буряад үнэн, 2008. 904 с.; Шагдаров Л. Д., Черемисов К. М. Буряад-оруд толи. Бурятско-русский словарь: в двух томах. Т. 1. А–Н. Улан-Удэ: Республиканская типография, 2006. 636 с. Т. 2. О–Я. Улан-Удэ: Республиканская типография, 2006. 708 с.

2024 оной октябриин табанда статья редакция ороо; 2024 оной октябриин арбан табанда зүбшөөл гараа; 2024 оной хорин октябриин дүрбэндэ хэблэлдэ ороо.

Buryat Language: Current State, Issues of Preservation and Development

Seseg D. Tumurova

Primary School Teacher

MAOU “Duldurginslaya SOSH No. 2”

1 Shkolnaya St., Zabaikalskiy Krai, Duldurginskiy rayon, 687200 Duldurga selo, Russia

seseg.tumurova@yandex.ru

Soelma M. Batodorzhieva

Primary School Teacher

MAOU “Duldurginslaya SOSH No. 2”

1 Shkolnaya St., Zabaikalskiy Krai, Duldurginskiy rayon, 687200 Duldurga selo, Russia

bat-soelma@mail.ru

Abstract. The article presents issues related to the teaching and instruction of the Buryat language. It characterizes the current state of the preservation and development of the

Buryat language and presents statistical data. It states that one of the directions for the preservation and development of the Buryat language is the organization of the educational process. This direction is linked to five main conditions that need to be introduced and considered when organizing Buryat language education. The primary condition is the formation of students' interest in their native language and the development of a stable motivation for learning it. One way to achieve this is by restoring and forming a Buryat linguistic environment within families. Due to the limited number of hours allocated for Buryat language education in schools as indicated by official documents, the authors suggest that an effective approach would be the simultaneous study of both Russian and Buryat languages. The article emphasizes teaching Russian and Buryat literacy based on an appropriate approach. Another condition is the development of students' vocabulary, without which learning Buryat is impossible. A key condition for the preservation and development of the Buryat language through education is teaching reading in the native language, not just adapted texts with vocabulary aids, but original works from different genres. The significance of meaningful reading of Buryat literature is emphasized. The last, but no less important condition, is the organization of extracurricular activities in Buryat language. The content of these activities is realized in various forms through familiarizing students with the cultures of both Russian and Buryat peoples. The article describes the school's extracurricular activities in this regard. As a conclusion, the authors state that as long as a person knows their roots and their culture, the Buryat language will continue to thrive within the people.

Keywords: Buryat language, current state, role of education, conditions, communication in the native language at home, vocabulary enrichment, reading, extracurricular activities.

For citation

Tumurova S. D., Batodorzhieva S. M. Buryat Language: Current State, Issues of Preservation and Development // Buryat Language and Literature in School. 2024; 3: 89–94 (In Bur)

The article was submitted 05.10.2024; approved after reviewing 15.10.2024; accepted for publication 24.10.2024.